

Eberhard Kirsch, FUNDE DES MITTELNEOLITHIKUMS IM LAND BRANDENBURG, [w:] Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, t. 1, Potsdam 1993, 336 ss. oraz 224 tabl., 19 map, 2 mapy składane poza tekstem; tenże, BEITRÄGE ZUR ÄLTEREN TRICHTER-BECHERKULTUR IN BRANDENBURG, [w:] Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, t. 2, Potsdam 1994, 190 ss., 75 rycin w tekście.

Monumentalne dzieło E. Kirscha otwiera nową serię wydawniczą – zainicjowaną przez Brandenburgskie Muzeum Archeologiczne w Poczdamie – poświęconą monograficznym ujęciom badań archeologicznych w Brandenburgii: Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg, pod redakcją J. Kunowa (redaktora serii i dyrektora Muzeum Archeologicznego w Poczdamie). Jest to kolejne – po mających już ugruntowaną tradycję seriach wydawniczych Bawarii, Saksonii, Turynii, Meklemburgii czy Badenii-Wirtembergii – wydawnictwo o charakterze regionalnym. Rzecz dotyczy tym razem Brandenburgii, nie posiadającej dotychczas publikacji tego rodzaju, mimo istniejących i zauważalnych potrzeb w tej dziedzinie. Wybór neolitu środkowego na otwarcie serii uzasadnia aktualny stan badań: potrzeba wypełnienia istniejącej luki i podsumowania kolejnego etapu prac, a także pewne nowe możliwości interpretacyjne (por. t. 2, s. 9).

Tom 1 serii, zatytułowany *Materiały środkowoneolityczne z terenu Brandenburgii*, stanowi podstawę źródłową rozważań prezentowanych w tomie 2, poświęconym starszej fazie kultury pucharów lejkowatych. Jest to obszerny, liczący 310 stron katalog stanowisk, zaopatrzony w 224 tablice z ilustracjami, bibliografię, 2 mapy zbiorcze oraz 19 map tematycznych. We *Wstępie* (s. 9–12) Autor określa zakres przestrzenny i ramy czasowe pracy; te ostatnie są nieco zmodyfikowane w stosunku do tytułu, z uwagi na uwzględnienie w katalogu ogółu materiałów kultury pucharów lejkowatych (KPL), łącznie z fazą wczesną, poprzedzającą neolit środkowy, oraz znalezisk kultury amfor kulistych (KAK), wkraczającej już w późny neolit. Następnie omówiona została struktura katalogu i jego układ, dostosowane – jak podaje Autor – do schematów przyjętych dla korpusów źródeł prahistorycznych. Zapis katalogowy obejmuje zatem: informacje o stanowisku, rodzaju znalezisk i okolicznościach odkrycia, szczegółowy opis obiektów i zabytków z podaniem ich chronologii, dane na temat miejsca przechowywania (z uwzględnieniem dawnych i obecnych podziałów administracyjnych), informacje o ewentualnym zniszczeniu lub zaginięciu, a także odsyłacze do literatury, archiwów i katalogów muzealnych.

Podstawową jednostką opisu jest stanowisko archeologiczne (Fundplatz), opatrzone indywidualnym numerem katalogowym, a w przypadku miejscowości o większej niż 1 liczbie stanowisk – również kolejnym numerem w obrębie miejscowości. Numery te odpowiadają numerom stosowanym w archiwach muzeów archeologicznych. Za pomocą dodatkowej numeracji, podporządkowanej numerowi katalogowemu, wydzielono – w obrębie większych stanowisk – poszczególne zespoły źródeł (np. jamy, groby), a symbolami literowymi oznaczono kolejne etapy badań. Stanowiska uporządkowano alfabetycznie, w obrębie większych jednostek podziału administracyjnego, tj. okręgów.

Jako „rodzaj znalezisk” (FA) występują dwie główne kategorie: „osada” i „grób”, a ponadto: „grób skrzynkowy”, „grób megalityczny”, „cmentarzysko”. Uwzględniono ponadto tzw. „znaleziska luźne” oraz „nieokreślone”, częste zwłaszcza wśród materiałów zbieranych z powierzchni, gdzie sprecyzowanie rodzaju znalezisk nie jest na ogół możliwe.

„Okoliczności znalezienia” (FU), to informacje o dacie i okolicznościach odkrycia oraz o sposobie badań (wykopaliska, badania powierzchniowe, znaleziska przypadkowe).

Najobszerniejsza jest część dotycząca opisu znalezisk (FB), zawierająca charakterystykę obiektów nieruchomych, a także możliwie szczegółowy (w intencji Autora) opis znalezisk, przy czym nacisk położono głównie na ceramikę i „znaczące” zabytki kamienne: siekiery, topory, dłuta, itp. „Małe” wyroby krzemienne nie zostały tu uwzględnione, gdyż – zdaniem Autora – ze względu na swój szczególny charakter wymagają one oddzielnego opracowania (s. 10); wyjątek stanowią jedynie zbrojniki trapezowate i grociaki strzał. Część opisowa zawiera także odnośniki do rycin publikowanych wcześniej bądź wykonanych bezpośrednio dla potrzeb prezentowanego katalogu i zebranych w końcowej części tomu w postaci 224 tablic.

Datowanie znalezisk ogranicza się do wskazania ich przynależności kulturowej. W przypadku KPL, Autor proponuje niekiedy nowe oznaczenia dla jej grup terytorialnych oraz faz rozwojowych, bardziej – jego zdaniem – odpowiadające specyficznym warunkom rozwoju tej kultury w Brandenburgii (s. 10). Materiały wschodniej grupy KPL, o tradycji wióreckiej i lubońskiej, zostały zatem włączone do grupy Waltersdorf. Dla ceramiki z Berlina-Britzku oraz zespołów pokrewnych sięgnięto ponownie do terminu „kultura britzka” (w literaturze polskiej używana jest w tym przypadku nazwa „grupa ustowska” lub „britzko-ustowska”¹). Dla grupy mieszanej znad dolnej Odry, ze starszej fazy neolitu środkowego, z pochówkami w skrzyniach z płyt kamiennych i niezdobioną ceramiką, zaproponowano określenie „grupa Uckermark”. Czasu trwania poszczególnych faz i grup nie można jednak dokładniej określić z uwagi na brak dat ¹⁴C.

W tak skonstruowanym katalogu zawarte zostały informacje o ponad 1 300 stanowiskach w obrębie 1 296 miejscowości, znajdujących się na dość rozległym obszarze (około 180 × 250 km), w granicach administracyjnych Brandenburgii (z okręgami: Poczdam, Frankfurt n. Odrą, Chociebuż i Berlin) łącznie z Uckermark (podokręgi: Pasewalk, Prenzlau i Templin). Są to stanowiska należące w przeważającej mierze do KPL i KAK; stanowią one ogół znanych znalezisk tych kultur na rozpatrywanym obszarze. Nie uwzględniono natomiast ani znalezisk wcześniejszych kultur naddunajskich, ani też – należących zasadniczo do późnego neolitu – materiałów tzw. kultur popucharowych.

Kwerenda, zakończona w połowie lat osiemdziesiątych, została przeprowadzona przez Autora i objęła muzea oraz archiwa, jak również prywatne kolekcje zabytków (ich wykaz podano na s. 321–322). Z przyczyn tzw. obiektywnych nie przeprowadzono kwerendy w dwóch dużych placówkach dawnego Berlina Zachodniego: w Muzeum Archeologicznym Berlin-Charlottenburg i Markisches Museum, a także w muzeum w Prenzlau.

Obszerną część opisową katalogu zamyka szczegółowy wykaz literatury (s. 323–336).

Część ilustracyjna to przede wszystkim wspomniane już 224 tablice z rysunkami zabytków: naczyń i ich fragmentów, toporów kamiennych i rogowych, krzemienianych siekier i dłut oraz zbrojników trapezowatych. Często dołączone są do nich również schematyczne plany i profile obiektów (np. tabl. 115, 159, 162) oraz rysunki grobów (np. tabl. 92, 96, 97, 103, 134), niekiedy z zachowaniem dawnego, nawet XVIII-wiecznego kolorytu (tabl. 224). Zdecydowano się na prosty sposób prezentacji materiału, koncentrując się na odtworzeniu formy i schematycznym przedstawieniu ornamentyki. Wszystkie rysunki zabytków sprowadzono do jednej skali (1/2 w.n.), co znakomicie ułatwia ich wykorzystywanie.

W końcowej części katalogu zamieszczone zostały mapy tematyczne obrazujące rozprzestrzenienie wybranych kategorii znalezisk: ceramiki z wczesnej, starszej i młodszej fazy KPL oraz z tzw. horyzontu przejściowego (mapy 1–5, 7), ceramiki z elementami grupy wschodniej (mapa 6), stanowisk kultury hawelańskiej (mapa 8) oraz KAK (mapa 9), ceramiki z odciskami tekstylnymi i plecionkowymi (mapa 10), różnych rodzajów toporów (np. T-kształtnych, z guziczkowatym obuchem, o podwójnym ostrzu), siekier i dłut (mapy 11–14), a także grobów: płaskich, megalitycznych, z brukami kamiennymi, w skrzyniach z płyt kamiennych (mapy 15–18) i zespołów o charakterze kultowym (mapa 19). Wszystkie umieszczone na mapach stanowiska zaopatrzone w numery katalogowe, co umożliwi ich identyfikację.

¹ K. Siuchniński, *Zagadnienie grupy ustowskiej (britzko-ustowskiej) kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce (studia i materiały)*, Poznań 1981, s. 137–160.

Dołączona mapa 1 obrazuje podział geograficzny i fizjografię rozpatrywanego obszaru. Mapa 2, to zbiorcza mapa rozprzestrzenienia wszystkich zamieszczonych w katalogu stanowisk.

Prezentowany tom imponuje nakładem włożonej pracy oraz rzetelnością i starannością opracowania. Budzi jednak zarazem pewien niedosyt i powoduje szereg pytań.

Trudno jest zrozumieć, czym kierował się Autor przy określeniu granic rozpatrywanego obszaru: czy są to tylko obecne granice polityczno-administracyjne, czy też odpowiadają one jednostkom podziału geo- bądź fizjograficznego? W rezultacie skatalogowane zostały materiały z kilku różnych jednostek wchodzących w skład właściwej Brandenburgii, części Pojezierza Meklemburskiego oraz części Łużyc. Nie zamieszczono w pracy żadnego uzasadnienia tego wyboru; nie podano też – oprócz wspomnianej mapy 1 – choćby najbardziej pobieżnej charakterystyki geograficznej tego obszaru. Również w opisie stanowisk aspekt topograficzny i geograficzno-przyrodniczy został całkowicie pominięty. Takie ujęcie sprawia, że stanowiska odcięte zostały od ich najbliższego naturalnego kontekstu, a przez to pozbawione interesującej i znaczącej poznawczo perspektywy, istotnej zwłaszcza dla badań osadniczych.

Szkoda także, iż w obszernych i szczegółowych opisach materiału zrezygnowano z informacji o „drobnych” znaleziskach krzemieniennych. Trzeba zgodzić się z Autorem (s. 10), że jest to swoista kategoria zabytków, wymagająca z pewnością osobnego opracowania i odrębnego podejścia; jednakże pozbawienie czytelnika tych informacji wydaje się z kolei posunięciem niewłaściwym i nadmiernym uproszczeniem.

Przyjęty układ stanowisk (alfabetyczny w obrębie okręgów), choć rozpowszechniony w pracach archeologicznych, zwłaszcza starszych, nie zawsze jest wygodny dla użytkownika. Dlatego też bardzo pożądane byłoby dołączenie doń indeksu stanowisk w układzie alfabetycznym, umożliwiającego szybkie odnalezienie stanowiska bez konieczności odwoływania się każdorazowo do – nie znanych szerzej – podziałów administracyjnych. Również zamieszczenie wykazu stanowisk przy każdej z map tematycznych byłoby dużym ułatwieniem dla korzystającego z nich czytelnika.

Osobną i znacznie szerszą kwestią, wartą zasygnalizowania, jest celowość publikowania katalogu w oderwaniu od problematyki, której ma on służyć. W omawianym przypadku wątpliwości powyższe rozwiewa w znacznym stopniu drugi z tomów omawianej serii, w którym wykorzystano większą część skatalogowanych materiałów.

Przedstawione powyżej uwagi i zastrzeżenia bynajmniej nie negują wartości i ogólnie bardzo pozytywnej oceny prezentowanej pracy. Na podkreślenie zasługuje przemyślana, logiczna i czytelna koncepcja organizacji zapisu (nie jest to wcale sprawa łatwa ani oczywista, zważywszy różnorodność materiałów, z którymi Autor miał do czynienia). Szacunek budzi staranność wykonania wszystkich części pracy, rzetelność i dbałość o szczegóły, np.: sprowadzenie wszystkich rysunków do jednej skali, ułatwiające ich porównywanie, uwzględnienie w opisie króciutkich, ale bardzo przydatnych, wzmianek-haseł o odkrytych na stanowisku materiałach innych kultur, dobrze dobrana skala map i czytelne, a przy tym estetyczne symbole. Cieszy również zamieszczenie „wyciągów” w postaci map tematycznych, dających możliwość lepszej i szybszej orientacji w poszczególnych kategoriach znalezisk.

Wszystko to sprawia, że prezentowany katalog jest dziełem godnym wnikliwej uwagi badaczy środkowego i późnego neolitu w Europie Środkowej i będzie, jak sądzę, szeroko przez nich wykorzystywany. Stanowi też niewątpliwie dobry przykład metodyczny dla publikacji źródłowych tego rodzaju, którego znaczenie nie zamyka się w ramach czasowych środkowego neolitu.

Drugi z recenzowanych tomów dotyczy starszej fazy kultury pucharów lejkowatych (KPL) na obszarze Brandenburgii. Choć tytuł zapowiada tylko przyczynki do wspomnianego zagadnienia, to już lektura spisu treści uświadamia, że Autor starał się przedstawić całość problematyki, istniejące zaś luki i niemożność poruszenia niektórych kwestii wynikają z niedostatku źródeł, jakimi dysponował.

Praca, poprzedzona *Wprowadzeniem* redaktora serii, J. Kunowa, oraz *Uwagami wstępnymi* Autora, składa się ze *Wstępu* (s. 11–12) i trzech zasadniczych części analitycznych, zatytułowanych: *Wczesny neolit* (s. 13–31), *Horyzont przejściowy między wczesną a starszą [fazą] KPL* (s. 31–75) i *Starsza [faza] KPL* (s. 75–149). Dalej następuje rozdział *Chronologia* (s. 149–154) oraz kończące pracę *Podsumowanie* (s. 154–157). Całość uzupełniają: bibliografia (s. 157–162), lista skatalogowanych stanowisk (indeks katalogu z t. 1 serii), a także 45 wykazów tematycznych

(s. 173–180), odnoszących się do poszczególnych rodzajów znalezisk (np. niezdobione puchary, amfory dwuuche, flaszki z kryzą) bądź ich wybranych aspektów (np. specyficzne wątki zdobnicze), a także obiektów różnych kategorii (np. groby płaskie, skrzynkowe, megalityczne, znaleziska bagienne o charakterze wotywnym). Indeks miejscowości i spis ilustracji zamykają całość.

We *Wstępie* Autor uzasadnia wybór tematu opracowania (będącego zarazem przedmiotem jego rozprawy doktorskiej) istniejącymi niedostatkami w tej dziedzinie i brakiem aktualnego, monograficznego ujęcia neolitu Brandenburgii, jak również szczególną atrakcyjnością tego regionu dla obserwacji przemian kulturowych w młodszej epoce kamienia.

Ramy terytorialne pracy, określone ogólnie jako „Brandenburgia”, różnią się nieco od dzisiejszych granic administracyjnych tego kraju: pominięto części Prignitz i Uckermark na północy, podczas gdy granica od strony południowo-wschodniej została przekroczone.

W części poświęconej wczesnemu neolitowi, Autor przedstawia sytuację kulturową poprzedzającą wyodrębnienie się KPL, a właściwie jej wycinek dotyczący wczesneolitycznych kultur naddunajskich. Kartograficzne zestawienie stanowisk kultur: ceramiki wstęgowej rytej, ceramiki wstęgowej klutej oraz rosseńskiej pozwoliło mu na wyodrębnienie 4 zgrupowań regionalnych (nie jest przy tym jasne, nawet dla samego Autora, na ile zgrupowania te odzwierciedlają aktualny stan badań, a w jakim stopniu są one odbiciem realnej sytuacji pradziejowej): 1. głównego, w rejonie północno-wschodnim – Uckermark – z największą koncentracją stanowisk (według E. Kirscha widoczne są tu wyraźne wpływy grupy górowskiej), 2. regionu południowo-zachodniego, interesującego ze względu na możliwość śledzenia w jego obrębie ewentualnej kontynuacji pomiędzy kulturami kręgu naddunajskiego a najwcześniejszymi fazami KPL, 3. regionu zachodniego (Havel-land), 4. regionu górnołużyckiego, wykazującego silne wpływy zaodrzańskie z terenów Polski.

Nie wdając się w szczegóły poruszanych zagadnień, E. Kirsch stwierdza, że neolityzacja Brandenburgii jawi się – w świetle istniejących źródeł – jako proces długotrwały i nieciągły, zachodzący w poszczególnych regionach nierównocześnie. Za najbardziej znaczące dla neolityzacji tych obszarów uważa późne grupy naddunajskie, związane z kulturą Rössen i późną kulturą lendzielską; bezpośrednia kolonizacja objęła jednak, jego zdaniem, tylko niektóre rejony. Nie można przy tym dostrzec kontynuacji pomiędzy kulturami naddunajskimi a KPL, co prowadzi Autora do wniosku, że ta ostatnia obejmowała inny substrat ludnościowy, a mianowicie – poddaną akulturacji ludność mezolityczną (s. 15).

Pogląd taki, choć nie jedynie istniejący, obecny jest w literaturze przedmiotu od dość dawna² i został już dobrze ugruntowany. Nie kwestionując zatem słuszności jego przyjęcia w odniesieniu do omawianego obszaru, oczekiwać by można szerszego uzasadnienia na podstawie dostępnych źródeł. Szkoda, że Autor – kreśląc szkicowy, ale jednak czytelny obraz kultur naddunajskich – całkowicie pominął to, co sam uznaje za najbardziej istotne: obraz poddawanych akulturacji ludów mezolitycznych.

W dalszej części E. Kirsch zestawia źródła, bardzo nieliczne, dotyczące wczesnej fazy KPL. Występują one w dwóch rejonach: w północno-wschodnim rejonie Uckermark oraz w środkowej i zachodniej części Brandenburgii (Haveland, Teltow). Omawiając poszczególne rodzaje znalezisk (ceramikę, przedmioty z kamienia i rogu) wprowadza zarazem ich podział i przedstawia definicje poszczególnych grup: pucharów, amfor dwuuchych, mis, krążków glinianych (talerzy), toporów rogowych T-kształtnych, płaskich siekier o cienkim obuchu. Znaleziska, mimo że bardzo nieliczne, zostały starannie i wnikliwie zanalizowane; wskazano też ich analogie.

Z kolei przedstawione zostały dane na temat zjawisk osadniczych, gospodarki i obrządku pogrzebowego. Również i tu daje się dotkliwie odczuć, często podkreślane przez Autora, ubóstwo znalezisk oraz rozmaite utrudnienia dodatkowe, na przykład brak pełnego opracowania materiałów z Döberitz, stanowiska kluczowego dla rekonstrukcji osadniczych, na którym odkryto m.in. ponad 400 dołków postępujących; nie wiadomo jednak dotychczas, czy należy łączyć je z pozostałościami osady, czy też ze znajdującymi się w pobliżu domniemanymi grobami i jamami ofiarnymi.

² Por. np. S. Tabaczyński, *Neolit środkowoeuropejski. Podstawy gospodarcze*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 283 n. (tam dalsza literatura).

Jedyny znany z tego okresu grób (Neuenfeld, st. 17) – jamowy, z luźnym brukiem kamiennym – zawierał szkielet ludzki (skurczony, na boku) oraz wyposażenie: smukłą amforę dwuuchą oraz 2 grociki strzał (trójkątne, o lekko wciętych podstawach). Interesujące, że ułożenie zmarłego nawiązuje tu do znanego z kręgu kultur naddunajskich, odbiega zaś zdecydowanie od charakterystycznej dla KPL pozycji wyprostowanej na wznak.

Interesujące są również domniemane groby z Döberitz: regularne, prostokątne, płaskodenne jamy wylepione gliną, z amforami w części południowej, nie zawierające pochówków. Do ciekawszych znalezisk należy także, jedyne znane z tego okresu, bagienne znalezisko wotywno, złożone z sześciu naczyń (puchara i pięciu amfor).

Kolejna część pracy poświęcona jest tzw. horyzontowi przejściowemu pomiędzy wczesną a starszą fazą KPL. Autor podkreśla niemożność zdefiniowania tej jednostki w sposób ścisły i uważa ją raczej za fazę stylistycznego rozwoju ceramiki niż za dobrze określony horyzont czasowy (s. 31). Trudności pojawiają się przy próbach oddzielenia wczesnoneolitycznych zespołów KPL (FN C według periodyzacji skandynawskiej) od należących już do starszej fazy KPL, odpowiadającej neolitowi środkowemu (MN I/II).

Jednocześnie dobrze widoczne są pewne ogólniejsze tendencje tego okresu, a mianowicie: pojawienie się nowych form naczyń, upowszechnienie uch i rozwój zdobnictwa. Równoległe zachodzą także zmiany w obrzędku pogrzebowym, a umacnianiu się KPL towarzyszy początek regionalizacji, związany z wykształcaniem się grup lokalnych, m.in. szczególnie ważnej dla terenu Brandenburgii grupy Uckermark, należącej zasadniczo już do następnej, starszej fazy KPL. Jest to, zdaniem Autora, proces zapoczątkowany pod koniec wczesnego neolitu w obrębie jednorodnego kręgu KPL, a zakończony wyodrębnieniem się grup i stylów starszej KPL.

Bardziej szczegółowo omówiono tu zespoły typu Schönermark (odpowiednik zespołów typu Pikutkowo-Zarrenthin) oraz tzw. styl zdobniczy Moltzow.

Pierwsze z nich są uważane w literaturze za najstarszą fazę KPL (odpowiednik horyzontu z pucharami typu A); opinia ta jest jednak, zdaniem E. Kirscha, niesłuszna, gdyż w zespołach tych obecne są również młodsze elementy stylistyczne, przy „przeżywaniu się” form starszych, co stara się on wykazać poprzez szczegółową analizę ceramiki (s. 33 n.).

Występują tu puchary (zasadniczo niezdobione), należące do uważanego za najstarszy typu 1, a także formy 2 i 3, które wydają się młodsze ze względu na stylistykę. Wśród amfor dwuuchych rozwijają się formy 3 i 4; znalezione razem w obrębie grobu dolmenowego w Zislow, zostały uznane za należące do schyłku wczesnego neolitu; typ 3 jest zarazem znany z ziem polskich, z fazy wczesnowiódreckiej i wiódreckiej właściwej. Pojawienie się amfor z czterema uchami, „baalberskich”, dotyczy w pierwszym rzędzie terenów nadhawałańskich oraz Uckermark. Wśród nich wyróżnia Autor trzy odmiany stylistyczne. Inne typy przewodnie ceramiki to flaszki z kryzą, puchary uchate, dzbany, misy o lekko walcowatym kołnierzu oraz pierwsze kubki. Wśród mis szczególną odmianę stanowią okazy z uchami wałeczkowatymi, a także misy o uchach pionowo przekłutych; te ostatnie, rzadko spotykane w Brandenburgii, znane są z terenów ościennych: obszaru kultury baalberskiej i salzmundzkiej oraz z Pomorza. W materiałach kamiennych liczne są płaskie topory (4 odmiany), odpowiadające toporom typu X według K. Jażdżewskiego³. Występują też różne rodzaje sierpców.

Oprócz zmian w inwentarzach, widoczne są przemiany w zakresie obrzędku pogrzebowego. Wśród form grobów występują konstrukcje określane przez Autora jako „prawie megalityczne”: lekko zagłębione dolmeny i wkopane głębiej w podłoże skrzynie z bloków kamiennych (częste w rejonie Wolschow), a także trapezowate grobowce bezkomorowe typu kujawskiego. Wszystkie te formy znane są tylko z rejonu Uckermark.

Poświadczono są także groby płaskie, z brukiem kamiennym (Kladen) lub bez (Grenz, Grünz). Jedynym świadectwem tych ostatnich są często tylko znaleziska naczyń – amfor typu 3 i 4 oraz „baalberskich” – interpretowanych jako dary grobowe. Związku konstrukcji submegalitycznych z ceramiką typu Schönermark nie można stwierdzić w sposób bezpośredni, z uwagi na brak

³ K. Jażdżewski, *Kultura puharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936, s. 278.

towarzyszącego im inwentarza, istnieją jednak ku temu pewne przesłanki pośrednie, wśród nich układ grobów i osady w Eichberg koło Schönermark, wskazujący na ich tożsamość kulturowo-chronologiczną. Obecność depozytów naczyń w bagnach lub na brzegach rzek (Malchow, Rittgarten, Sternhagen) wskazuje na możliwość występowania miejsc o charakterze wotywnym.

Do horyzontu przejściowego należą też bez wątpienia, jak sądzi Autor, zespoły zdobione w stylu Moltzow. W przeciwieństwie do K. Jażdżewskiego, który w obrębie grupy północnej KPL wyróżnił grupę terytorialną Moltzow⁴, E. Kirsch widzi w tych zespołach przejaw jednolitego stylu zdobnictwa, o wartym zasięgu czasowym i przestrzennym. Na 25 znanych zespołów typu Moltzow ponad połowa pochodzi z rejonu Uckermark.

Ostatnia z części analitycznych omawianej pracy poświęcona została starszej fazie KPL, w której dają się wyodrębnić trzy rejon: zachodni, południowo-wschodni i wschodni oraz północno-wschodni. Każdy z nich związany jest z innymi impulsami i wykazuje, zdaniem Autora, odrębny rozwój.

Rejon zachodni to zachodnia część dorzecza Haweli. Widoczne są tu nawiązania do kultury Tiefstichkeramik (grupa Altmark), której stanowiska skupiają się w międzyczeczu Łaby i Haweli, powyżej ujścia tej ostatniej. Z tego samego obszaru pochodzą również znaleziska kultury walter-nienburskiej, której granica południowa jest bardzo wyraźnie zarysowana.

Rejon południowo-wschodni i wschodni obejmuje wschodnią część dorzecza Haweli, a także obszar Dolnych Łużyc, które przejęły tradycje grupy wschodniej KPL. Wyodrębniona na tym obszarze przez Autora grupa Waltersdorf stanowi, jego zdaniem, lokalny odpowiednik młodszej fazy wióreckiej w Wielkopolsce (s. 95 n.). Cechą charakterystyczną tej grupy jest obecność ceramiki zdobionej (E. Kirsch wyróżnia tu 24 rodzaje wątków ornamentacyjnych podkrawędnych). Wśród form naczyń występują m.in. puchary i misy o lekko rozchylonym kołnierzu, amfory z czterema uchami (młodsze nawiązują do amfor fazy lubońskiej), flaszki z kryzą, misy ostro profilowane lub o profilu esowatym, niezdobione naczynia gospodarcze oraz prawdopodobnie dzbany. Stwierdzono obecność naziemnego obiektu mieszkalnego: prostokątnej budowli słupowej, o wymiarach 7,5 × 5–6 m, z paleniskiem pośrodku. Groby – najprawdopodobniej płaskie, bez bruków kamiennych – poświadczane są tylko pośrednio, poprzez znaleziska amfor (Wellmitz, Gablentz); również tylko na podstawie przesłanek rekonstruowana jest forma grobu z płyt kamiennych, częściowo zagłębionego (Waltersdorf).

Wschodnie koneksje wykazuje również kultura britzka (w literaturze polskiej – „grupa ustowska” lub „britzko-ustowska”⁵). Charakteryzuje ją ceramika, przeważnie niezdobiona, m.in. wazy o stożkowej części górnej, puchary o profilu esowatym, amfory z dwoma lub czterema uchami oraz jedno- lub dwuuche dzbany. W dwóch przypadkach odnotowano malowanie powierzchni naczyń (czerwone na stanowisku Berlin-Britz, brunatno-czarne w Rhinow); również sporadycznie wystąpił ornament odciskanego sznura (Berlin-Britz, Eichelberg) oraz ornament plastyczny. Ceramika ta nie ma, zdaniem E. Kirscha, poprzedników na badanym obszarze; stąd też hipoteza Autora o migracji ludności, z którą była ona związana, z terenu Śląska (s. 153).

Z rejonem północno-wschodnim (dolnej Odry), ostatnim z wyróżnionych na omawianym obszarze, związana jest grupa Uckermark, budząca – według E. Kirscha – liczne kontrowersje i dyskusje. Charakterystyczne są dla niej pochówki w skrzyniach kamiennych i niezdobiona ceramika, m.in. późne puchary (typu 3), późne amfory dwuuche, dzbany, a przede wszystkim kubki typu Uckermark (s. 134, ryc. 66). W grupie tej pojawiają się też pierwsze znane z Brandenburgii wyroby metalowe: kółeczko (brązowe?) z Głasow oraz trzy miedziane spiralki ze st. 5 w Rhinow. Oprócz grobów jednostkowych występują tu również cmentarzyska sytuowane na wyniosłościach terenu. Z grupą Uckermark łączyć też można kolejne stanowiska bagienne o charakterze wotywnym; znane są co najmniej trzy stanowiska tego rodzaju: Pasewalk st. 2 oraz, na prawym brzegu Odry, Czarnowo i Łekno.

W rozdziale poświęconym chronologii Autor przedstawia wewnętrzną periodyzację trzech głównych regionów Brandenburgii, zestawiając ją następnie z podziałami przeprowadzonymi dla

⁴ K. Jażdżewski, *op. cit.*, s. 229.

⁵ K. Siuchniński, *op. cit.*, s. 137 n.

obszarów ościennych. Te szczegółowe rozważania zostały ograniczone tylko do ustaleń chronologii względnej, z uwagi na niemal całkowity brak dat absolutnych. Autor przesuwając początki KPL na rozpatrywanym obszarze nieco wstecz, do schyłku wczesnego neolitu A. Schyłek KPL wyznacza, jego zdaniem, pojawienie się kultur: hawelańskiej i amfor kulistych.

W podsumowaniu E. Kirsch stara się określić pozycję Brandenburgii w neolicie Europy Środkowej. Stwierdza, że obszar ten, przyjmując i przetwarzając liczne wpływy z zewnątrz, sam na zewnątrz nie oddziaływał. Jego znaczenie polega natomiast na pełnionej przezeń funkcji „tygla”, w którym stapiały się i mieszały różnokierunkowe i różnorodnie oddziaływania.

Kończąc prezentację pracy E. Kirscha należy stwierdzić, że Autor stanął przed trudnym i dość niewdzięcznym zadaniem, wybierając za przedmiot badań obszar tak duży i zróżnicowany, a zarazem tak bardzo ubogi w dobrze określone kulturowo i dobrze datowane znaleziska. Wynikające stąd ograniczenia są wyraźnie widoczne i pozostawiają pewien niedosyt. Z drugiej jednak strony widać, równie wyraźnie, starania Autora, aby te nieliczne i, zdawałoby się, niezbyt obiecujące źródła ożywić i jak najbardziej przybliżyć czytelnikowi, wydobywając z nich zarazem maksimum informacji. Służy temu bardzo drobiazgowo i wnikliwie, wieloaspektowa analiza wszystkich rodzajów znalezisk, a także poszukiwanie analogii na terenach sąsiednich. To ostatnie czyni Autor bardzo, można rzec, dyskretnie; przykłady i analogie stoją wyraźnie w tle zagadnień pierwszoplanowych: zjawisk i problemów dotyczących terenów Brandenburgii.

W efekcie otrzymujemy, zamierzony i zapowiedziany w tytule pracy, obraz starszej fazy KPL w Brandenburgii. Jest on miejscami zbyt statyczny. Autor, choć dysponuje wszelkimi danymi do rekonstrukcji procesów rozwojowych KPL, nie czyni z nich jednak użytku.

Brak jest również – wspomnianego już przy okazji omawiania Katalogu – pobieżnego choćby zarysowania tła geograficznego rozpatrywanego obszaru; wydaje się to ważne, zwłaszcza wobec istniejącego zróżnicowania, o którym sam Autor kilkakrotnie wspomina. Daje się też odczuć brak wprowadzenia, nawet najkrótszego, w problematykę KPL w tej części Europy, odwołania się do istniejących podziałów i ustaleń.

Widoczną i bardzo cenną cechą jest natomiast wyważony krytycyzm Autora w odniesieniu do źródeł, jego ostrożność w formułowaniu wniosków. Wszystko to składa się na obraz pracy rzetelnej, przemyślanej i bardzo starannej, co znajduje swój wyraz zarówno w części tekstowej, jak też w doborze i sposobie wykonania rycin, w obecności licznych wykazów i indeksów, zamieszczonych w końcowej części tomu. Jedynie niezbyt czytelne oznaczenia poszczególnych rozdziałów i podrozdziałów, w których zrezygnowano z numeracji, stanowią pewne utrudnienie dla czytelnika.

Przedstawione powyżej zastrzeżenia nie zmieniają ani ogólnie korzystnego obrazu, ani pozytywnej oceny omawianej pracy. Podobnie jak przedstawiony wcześniej Katalog źródeł, jest to niewątpliwie praca ważna i potrzebna dla badań nad neolitem tej części Europy.

Hanna Kowalewska-Marszałek